

JOVAN TIODOROV

Radoje Pajović

This is a story of one segment of World War Two and Montenegro, full of drama and contradictions. It is about two political movements, one fighting to retain power even at the cost of collaborating with the occupier, and the other battling both against the occupier and against that collaborationist movement. In the centre of this whirl we find the main character of this story, an ordinary man – farmer, who by a combination of circumstances chooses the wrong side, but nevertheless manages to save his moral dignity. The story is dedicated to the 70th anniversary of the victory over fascism.

Jovan Tiodorov potiče iz ugledne drenovačke porodice, koja se skrasila u zaseoku Tunjevo, na sastavcima rijeke Zete i njene pritoke Dobrika, odakle se pruža izvanredan pogled na susjedna sela Zagorak, Dobro Polje, Šobajiće, Viš i ostale krajolike duž Bjelopavličke ravnice. Koliko su rijeke neophodne za život poznato je. To su bistre i čiste planinske rijeke, pitke, neophodne i kao pojila za stoku, pune ribe za ljudsku ishranu, za zabavu – plivanje, vožnja čamcima, sportski ribolov. Manje je poznato, koliko neke rijeke, ponekad, mogu da donesu i mnogo gorčine, ljudske patnje i brojne nevolje.

U tom dijelu Zeta je ravničarska rijeka, koja s jeseni, a ponekad i s proljeća, kad prorade bujice i potoci nadođe, dobije

neviđenu snagu i nosi pred sobom drvlje i kamenje. Ona često ustane s brijega u brijeg, nerijetko se i izliva iz svog korita i poplavi ne samo svoje priobalje nego i čitave ravnice i lokalnom stanovništvu nanosi goleme nevolje. Tada Zeta dobije zastrašujuću rušilačku snagu i probija nezaštićene ravničarske obale i mijenja svoje korito. Prema zapisu Ivana Crnojevića iz 1471. godine Zeta je tekla pravo ispod brda Zacrnish, od Vodišta do Čokrljana. Za pola milenijuma ona je probila korito u pravcu Tunjeva i promijenila svoje korito za oko pola kilometra, odujivši mnoga tunjevska imanja, najplodnije i najkvalitetnije zemlje. Najveći dio te zemlje prebacila je na Dobro polje, koje je postalo dobro samo po imenu, jer je od te kvalitetne zemlje postala slabo rodna pjeskuša, koja po nekoliko mjeseci bude pod vodom. Uglednom tunjevskom domaćinu Jovanu Tiodorovu Zeta je odnijela više od polovine imanja, najplodnije zemlje. Jovan se čitavog života rvao s podivljalom rijekom, pokušavajući da sječom drveća i praveći plotove odbije bujicu od svoga imanja, ali bez uspjeha. Bio je nijemi svjedok kako podivljala Zeta odnosi njegovu „muku“. I na ostatku svog imanja Jovan je bio ugledni domaćin i solidno organizovao svoju ekonomiju. Ostatak imanja je sam obrađivao, jer je sve troje dece dobio u zrelih godinama, a kako od njih nije očekivao da nastave porodičnu tradiciju zemljoradnika, dao ih je na škole. Nakon Drugog svjetskog rata u vrijeme formiranja seljačkih radnih zadruga nuđeno mu je da svoje imanje unese u zadrugu, pa da živi kao i ostali zadrugari.

– Ne, ne – govorio je Jovan. On se zahvalio aktuelnoj vlasti na takvoj ponudi. Po svoj prilici shvatajući to kao milostinju, kao nadoknadu štete za propalo imanje. On je bio isuviše ponosan čovjek da bi prihvatio nečiju milostinju, kako je on to shvatao. Neki misle da on nije vidio perspektivu tim zadrugama, što nije nemoguće. Neko to tumači kao njegovu dalekovidost. Bilo kako bilo, on je bio uman čovjek, pa je i ta varijanta moguća.

Jovan Todorov je bio vrlo komunikativan čovjek. Volio je da „miješa“ društva, kako je govorio. Volio je da se druži s intelektualcima, naročito s pravnicima, posebno sa sudijama i advokata. Advokate je smatrao jedinim slobodnim intelektualcima. Doduše i seljake je smatrao slobodnim ljudima u odnosu na svaku vlast. Oficire je takođe uvažavao, naročito više.

Učestvovao je u Prvom svjetskom ratu. Poslije rata nastavio je da se bavi zemljoradnjom. Uzgred, počeo je da se bavi i politikom, ali ne u vidu profesije, već čisto amaterski. Pripadao je Demokratskoj stranci Ljube Davidovića. Ostale partije nije volio, ali je ugledne političare cijenio kao pojedince. I sam je bio individualac – slobodni strijelac, kako je govorio. U političkim temama nije bio ostrašćen, ali je volio da ima svoj nezavisan stav. Demokratija je za njega bila suština, a ne forma. Za sebe je volio da doda da je slobodni demokrata. Možda i zbog toga što nije slijepo prihvatao ni sve stavove Demokratske stranke. Sloboda je bila vrhunac njegovog političkog vjerovanja. Nije zazirao ni od druženja s pojedinim komunistima, naročito ako su mu se dopadali kao ljudi.

Kad je počeo Trinaestojulski ustanak stavio se na raspolaganje njegovom vođstvu, iako je bilo komunističko. Nije im prišao iz političkih, a još manje ideoloških razloga, već zbog toga što su jedini, kao partija, pokrenuli borbu protiv okupatora. To je za njega bio uzvišeni patriotski čin. Ponijelo ga je i to što je to bio opštenarodni ustanak, pa je bilo nezamislivo da ne učestvuje u opštenarodnoj stvari. Posebno se radovao što je u tome vidio jedinstvo naroda, koji je do tada bio podijeljen između političkih partija. To je za njega bio vrhunac narodne volje. Postao je pripadnik Pješivačkog ustaničkog bataljona.

Ustanci razoružaše karabinjere na Bogetićima i žandarmerijsku stanicu na Cerovu. Dvije manje talijanske kolone ustaničci likvidiraše kod Stubice i kod Krsta. Tu padoše i prve žrtve. Pogiboše dva golobrada mladića – dva brata Magovčevića. Bi

velika žalost. Pješivački ustanici zaplijeniše i nekoliko školskih aviona na Pac-polju kod Ozrnića. Zaplijeniše, ali ih ne uništiše, tako da ih kasnije Italijani neoštećene povratije. Ustanici uspostaviše front na Midovoj kosi prema Nikšiću i na Obadovom brijegu, prema Danilovgradu. Posjekoše telefonske stubove, prekidoše telefonske i telegrafске žice i porušiše cestu kod Stubice, Drenovštice, u Obodu, kod Žute grede.

Krajem jula nastupiše velike teškoće. Italijanski okupator angažova šest novih divizija i brojne druge specijalizovane jedinice – alpske, planinske, granične straže, finansijske straže, vazduhoplovne, mornaričke, konjičke, policijske i druge snage. Što ustanici porušiše, italijanske snage brzo popraviše. Djelovi dvije elitne italijanske divizije – Kačatori dele Alpi (Alpski lovci – Cacciatori delle Alpi) i Pusterija protutnjaše kroz Pješivce i ostaviše za sobom pustoš. Popališe gotovo sve kuće pored ceste. Osnovna škola na Bogetićima i žandarmerijska kasarna na Cerovu doživješe istu sudbinu. U nekim kućama pored ceste sagorješe i neke nepokretne starce i starice, koje ustanici nijesu uspjeli da evakušu. Zapališe i čuvenu Tomaševu kulu u Papratima, staru više od četiri stoljeća, od fasadnog kamena, uređenu za odbranu, koju su gradili dalmatinski zidari. U kuli zapališe sve osim uveličanu fotografiju oficira crnogorske vojske Mitra Đokova, koju je neki od italijanskih vojnika sklonio iza jedne međe. Mora da je to uradio neki kraljevski oficir, koji je imao dušu i vojničku čast, da sačuva porodičnu relikviju, na kojoj su bili uslikani crnogorski grb i znaci oficirskog dostojanstva. U zahvatu ceste spališe svu ljetinu, ne samo kope pšenice nego i plastove sijena, očito sa željom da u tim mjestima prestane svaki život. Ustanici ne mogaše odoljeti tolikoj sili već se razbježaše po okrajcima, a bogme i po planinama, što dalje od ceste. Nasta teško vrijeme. Okupator uspostavi, ne karabinjerske i finansi-

jske stanice kao prije ustanka, već brojne garnizone – u Bogetićima, na Milojevićima, na Bogmilovićima, nijedan garnizon manje od bataljona, a to znači hiljadu vojnika. Vardište kod Bogetića pretvoriše u pravo ratno utvrđenje, opkoljeno rovovima i bodljikavom žicom. Svaki garnizon bio je snabdjeven dovoljnom količinom minobacača i topovima srednjega dometa. Nasta trka za hapšenjem građana, koje poslaše ne samo u domaće zatvore nego i u logore širom Albanije. Poslije izvjesnog vremena okupator pristupi mjerama „pacifikacije“, tj. smirivanja stanovništva. Neke internirce pustiše iz logora. Objaviše i amnestiju svih ustanika osim vođa, narediše da se preda oružje, uvedoše i „trebovanje“ – besplatno sljedovanje životnih namirnica za sve građane koji potpišu obavezu i lojalnost. Dio naroda se pokoleba, pognu šiju, ali komunisti, a njih u Pješivcima bijaše pedesetak, skojevci i neki iskreni rodoljubi nastaviše da reorganizuju svoje redove, formiraju manje gerilske grupe, desetine, vodove, čete. Pojačaše politički rad. Pristupiše formiranju antifašističkih organizacija – crnogorske narodne omladine, žena antifašistkinja, narodnooslobodilačkih fondova kao začetaka narodne vlasti. Uvedoše partizanske simbole – crvene petokrake, jugoslovenske i crnogorske zastave – trobojke, ustanoviše partizansku zakletvu. U početku vladaše veliki strah u narodu, ali nakon dva–tri mjeseca oživješe partizani, počеше da izvode i oružane akcije, najprije oprezno, a kasnije sve otvorenije. Kako se zima primicaše, Talijani povukoše neke garnizone u gradove, a partizani ponovo ovladaše komunikacijama. Blokiraše gradove. Krajem novembra formira se Pješivački partizanski bataljon. Ponovo se formiraše frontovi prema Nikšiću, Danilovgradu. Dio partizana ode u pomoć Hercegovini, a dio pođe put Pljevalja, s namjerom da razoružaju tamošnji talijanski garnizon, ali se on pokaza kao tvrd orah. Partizani pretrpješe velike gubitke, a ne oslobodiše grad.

Jovan Tidorov po staroj navici javi se u dobrovoljce, primi petokraku i postade narodni borac – partizan. To je uradio s ponosom. Međutim, situacija kod partizana poče da se komplikuje. Još odmah poslije ustanka pojaviše se pojedinci koji bijahu čuli za Dražu Mihailovića, počeše da rovere protiv partizana, naročito kod onih koji ne bijahu komunisti. Dopriješe i do Jovana i počeše da ga ubjeđuju da partizanija za njega nije, što će mu petokraka. Neki ekstremniji mu čak predlagahu da umjesto petokrake prišije na kapu ploču konjsku. Naljuti ga takva zajedljivost pa takvima prkosno odgovori – Vidite li – je pa pokaza prstom na kapu – ovdje mi je – pa stavi šaku na srce. Ali negativna situacija poče sve više da uzima maha. U to prispije u Nikšić generalni sekretar Zemljoradničke stranke Lazar Trklja kao oponumoćeni delegat Draže Mihailovića. Poče priča o formiranju Narodne vojske kao paralele partizanima. U Nikšiću se održa sastanak sa Dražinim pristalicama. Izabraše i povjerenike za pojedine oblasti. Za Pješivce – Radojicu Nikčevića, za Grahovo – sudiju Stanka Kovačevića, za Pivu – predratnog četničkog vojvodu Spasoja Tadića. Nema šale. Nikčevića postaviše i za predsjednika Pješivačke opštine pod okupatorom. U svim gradovima pod okupacijom poče da vri. Poče trka četnika i Talijana – ko će prije da formira domaću antipartizansku vojsku.

Italijanski vojni guverner armijski đeneral Pircio Biroli nastoji da formira domaću dobrovoljačku antikomunističku miliciju (Milizia volontaria anticomunista), a novokomponovani đeneral Draža – četničke odrede, koje će jugoslovenska vlada u izbjeglištvu proglasiti za legalnu Jugoslovensku vojsku u otadžbini.

Krajem decembra 1941. vrati se sa Ravne gore u Crnu Goru kapetan I klase Jugoslovenske vojske Pavle Đurišić, koga Draža proizvede u četničkog vojvodu. Pavle odmah uspostavi štab u selu Zaostro, nedaleko od Berana. Sedmog decembra 1941.

kralj Petar II Karađorđević unaprijedi Dražu Mihailovića u čin brigadnog đenerala. A ovaj je sutradan pozvao Pavla Đurišića u svoj štab da mu prenese instrukcije izbjegličke vlade. Početkom januara 1942. Draža je, nakon četrdeset dana dobio čin divizijskog, a u junu iste godine – armijskog generala. Jedanaestog januara, taj brzometni general, kako su ga prozvali neki četnički komandanti, u vladi profesora Slobodana Jovanovića postao je ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva i vršilac dužnosti načelnika glavnog Generalštaba vojske, koja je pripadala kralju Petru.

Po povratku sa Ravne gore Pavle donese breme nekakvih instrukcija, uputstava, naređenja. Jedno od najvažnijih bilo je naređenje o mobilizaciji vojnih obveznika. U tom naređenju stajalo je da nijedan vojni obveznik nije lišen obaveze služenja vojnog roka i da je svaki obavezan prema Vrhovnoj komandi da se javi na poziv svojih komandanata, a oni koji bi se oglušili o taj poziv smatraće se izdajnicima otadžbine i sudiće im prijeki ratni vojni sud. Posebnim naređenjem Draže Pavle je postao komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, a general-štabni major Đorđe Lašić komandant četničkih odreda Crne Gore. Treći dan po povratku sa Ravne gore Pavle je pošao u Berane, u štab planinske divizije „Venecija“ i sa načelnikom štaba potpukovnika Amedeom Simonelijem i komandantom divizije generalom Silvijom Boninijem potpisa sporazum o saradnji u borbi protiv crnogorskih partizana u zoni odgovornosti divizije Venecija, a to su srezovi: Berane, Andrijevića, Kolašin, Bijelo Polje, Pljevlja, Šavnik i dva sreza u srpskom dijelu Sandžaka. Uoči Božića, 1942. Pavle proglasi formiranje štaba Limsko-sandžačkih četničkih odreda i postavi rukovodstva svih jedinica. Nakon petnaest dana Pavle protjera partizane iz Vasojevića, a za kratko vrijeme ovlada Kolašinom, Bijelim Poljem, Bratonožićima, Kućima. Već u junu na Pavlovoj teritoriji (Gornje Lipovo kod Kolašina) Draža uspostavi svoj štab za čitavu Jugoslaviju.

Vijest o Pavlovim uspjesima brzo stiže u Bjelopavliće. Osokoli to pukovnika Baja Stanišića te i on, 11. februara '42. krenu istim putem. A malo prije toga dobi poziv od partizanske komande da hita u Ostrog, na konferenciju rodoljuba Crne Gore i Boke. Ne htjede Bajo s partizanima no se opredijeli za Dražu. U Rsojevićima održa zbor na kome proglasi formiranje Narodne vojske Crne Gore i Hercegovine. U okviru formacije postojao je četnički odred za čijeg prvog komandanta postavi Radojicu Nikčevića, a poslije njegove pogibije (10. marta 1942) Boška Agrama. Nikčević, tom prilikom, dobi i zvanje četničkog vojvode. Čudna kombinacija! I jedan i drugi su bili poznati kao crnogorski federalisti, a sad su četnički komandanti. Bajov komandant Prvog bataljona Narodne vojske bio je takođe crnogorski federalista – Novak Novo Vuletić, profesor. Doduše, brzo su se razišli. Nije se tu bilo lako snaći: ko je ko i što je ko?

Bajo postade komandant središnje Crne Gore – srezova Podgorica, Danilovgrad i Nikšić. Uskoro zatim Bajo je potpisao dva sporazuma sa okupatorom. Prvi, krajem februara u Danilovgradu s komandantom italijanske divizije Taro, generalom Pedracolijem, a drugi, u Podgorici, 6. marta 1942, u Komandi italijanskih trupa Crne Gore, čiji je komandant bio korpuski general (general potpukovnik) Luidi Mentasti. U stvari, u Podgorici Bajo je potpisao obavezu da će voditi borbu samo protiv komunista u Crnoj Gori i da njegove trupe neće nikad upotrijebiti oružje protiv italijanskih trupa.

U prvom obraćanju svojim pristalicama, u proglasu od 11. februara Bajo je rekao da je on borac za slobodu, da je uz njegov pokret bratska Rusija i plemeniti saveznici Engleska i Amerika i da će od trenutka kada bude izvojevana sloboda njegova vojska prepustiti narodu da sam suvereno odluči o obliku vladavine i ujedinjenju, koji budu najbolje odgovarali njegovim potrebama i životu. U nešto kasnijem obraćanju, on je naglasio da je protiv

komunista, da je protiv njih i Staljin, i da su jugoslovenski komunisti trockisti.

Sredinom februara jake italijanske snage, uz pomoć Bajovih „nacionalista“, probiše partizansku blokadu na Obadovom brijegu i nakon pet dana borbi stigoše u Nikšić. U Nikšiću nastade ubrzano formiranje četničke organizacije. U Podgorici i Danilovgradu to je bilo već urađeno.

Nasta dramatična situacija. Pritisla velika talijanska vojska. I do tada ih je bilo sto hiljada, a sada pristizu četiri nove divizije. Znači osam talijanskih divizija protiv malene Crne Gore. Izgleda da se sprema nova ofanziva protiv partizana. Slično onoj ljetosnoj. Još i gore. Tada je narod bio jedinstven. Tada nije bilo četnika. A sada gotovo sve ode u četnike. Od silne partizanske vojske ne osta ni dvadeset odsto. Kod naroda nastaje velika kriza. Nastaje velika glad. Partizanima ponestaje i municije, odjeće, obuće, hrane. A Talijani nude i šakom i kapom svakome ko bude lojalan okupatoru, a onima koji uzmu okupatorsku pušku, uz redovno „trebovanje“ sleduje i plata.

Kod Jovana Todorova nastaje velika unutrašnja drama. Čuje on da partizane ne podržava niko – ni Engleska, ni Amerika, a počeo priča da ni Rusija nije više s našim komunistima. Bajo reče da ih je Staljin nazvao trockistima. Nastaje stravična propaganda o partizanskim zločinima.

„Znam ja“, kaže Jovan sebi „da nešto od toga ipak ima“. Da nije sve ni propaganda. Hajde što likvidiraju saradnike okupatora, špijune i ništa robu. Ali oni ubiše i neke ugledne ljude, čak i njihove pristaše, nekadašnje komuniste, kao Aleksu Maksimova, pa Slobodanu Marušića i još neke koji nijesu saradivali sa okupatorom. Vidim ja Baja podržase mnogi ugledni intelektualci, profesori, pravnici, advokati, oficiri, sudije, čak i gotovo sve sudije Velikog suda. Među njima i neki moji prijatelji. Valjda oni znaju šta rade. A kod partizana osta samo mlađarija. Nastaje propaganda da kod partizana ostaše samo

komunisti i poneki skojevac. Znam ja da lažu, da kod njih ima i nekomunista, iskrenih patriota. Ali slaba vajda. Nije meni za moju glavu. Sitno mi je za to. Nego, šta će biti sa mojom maloljetnom decom, ženom, ostarjelom majkom. Razdiru me teške brige. Žao mi ostaviti moje saborce, ali moram s narodom pa kako mi bude. Nemam drugog izbora. Uz to dobijem poziv da se trećeg marta na Bogetićima drži veliki zbor i da se javim tamo. Vidim masa svijeta krenula, te i ja s njima. Kad tamo formira se Pješivački „nacionalni“ bataljon, u koji se upisaše 453 redova, 12 oficira i 10 podoficira. Prozvaše i mene i upisaše me u bataljon. Nemam kud nazad. U bataljonu četiri čete: Stubičko-povijska, Cerska, Drenovačko-milovička i Donjopješivačka. Za komandanta postaviše Rista Markova, nekadašnjeg komitu, bivšeg predsjednika pješivačke opštine i rezervnog kapetana prve klase. Za komandira „moje“ čete postaviše Milutina Savova, mog daljeg rođaka. Čudi me da ne postaviše Radojicu Andrina, koji imaše viši čin. Mora da ga čuvaju za neku veću dužnost. Odmah nas poslaše na položaje protiv partizana. U početku se snebivamo, ali se nema kud drugo. Nekolicina se dogovorismo da pucamo u vazduh. Ne možemo da prolivamo bratsku krv. Malo-malo pa se zakrvismo. Dva puta pravismo pohode prema Nesilenom vrhu, Mijajlovim kapama, Oranom dolu, Lupoglavu, Štrbini... Pogiboše neki naši – Mirko Milosavov, Milovan Kostin, Husein, kovač, koji je imao viganj na Stara guvna. Husein je poginuo pod našim barjakom. Pogiboše i neki njihovi – Milan Stankov, Radoman Velišin, a možda i neki drugi, no sam zaboravio. U tim borbama prođoše nam mart, april i maj, nakon čega ih, uz pomoć Italijana proćerasmo za Bosnu. Ne prođe nikoliko, negdje oko 20. juna, pukovnik Bajo objavi obavještenje svojoj vojsci.

„Kroz moju vojsku pronose se glasovi da ćemo sada, pošto smo proćerali domaće zlikovce, naše oružje okrenuti protiv

okupatora. Neka vam moja časna oficirska riječ bude garancija da mi naše oružje nećemo nikad okrenuti protiv plemenitog italijanskog okupatora.“

Pi, grdila. A šta zborашe u Rsojevićima, a šta ponovi nekolikio puta! E, nema mjesta meni više u ovakvoj vojsci. Odlučih da se vratim kući, da ovu zarđalicu puške objesim o klin i da je nikad više ne objesim o rame. I bi tako. Naravno, nije ni to bilo bez rizika, ali neću više ni u čiju vojsku. Opet ja na svoju ruku. Ne potraja dugo, kad vojni guverner za Crnu Goru Pircio Biroli i komandant svih crnogorskih nacionalista, đeneral Blažo Đukanović, potpisaše sporazum – da se „nacionalna“ formacija u čitavoj Crnoj Gori rasformira, da se od nje formiraju dva odreda stalnih četnika („letećih“) po hiljadu i po ljudi, i jedan, takođe od hiljadu i po ljudi, od crnogorskih federalista. Za komandante stalnih četnika odrediše pukovnika Baja i kapetana Pavla Đurišića, a za komandanta federalista generala Krsta Zrnova. Ovim odredima pripadaju sve prinadležnosti, a ostala „vojska“ proglašava se za seljačku antikomunističku miliciju, koja se do daljega demobilise, a u slučaju pojave partizana – vraća im se raniji status. Ja zadovoljan. Ne može me niko oglasiti za dezertera, niti me uzeti na odgovornost. I kad se išlo protiv partizana na Neretvu, i kad se vratiše partizani, uzdržah se od svake akcije i završih svoje vojevanje.

Objektivno gledano nikada ja s partizanima nijesam prekidao kontakte. Možda ne sa partizanima kao pokretom, koliko sa pojedincima. Prije bi se, možda, reklo da je riječ o nekim mojim individualnim akcijama. Bijaše april četrdeset druge. Vrijeme najvećeg uspona četničkog pokreta. Bjehu partizani ostavili grupu ilegalaca, protiv kojih četnici organizovaše neprekidne potjere, i danju i noću. Jedne noći, iznenada, banu u moju kuću Vlado Simonov, partizan – ilegalac, daleki moj rođak. Reče da ga progone kao divlju zvijer i zamoli me da ga negdje sklonim i spasim od četničkih potjera. Ja se zamislih.

Znam da mogu, ali je to vrlo opasno. Ogromni je to rizik. Đeneral Blažo Đukanović bješe objavio nečesovu uredbu uperenu ne samo protiv partizana ilegalaca, nego i protiv njihovih jataka. Ako se uhvati neki građanin na djelu ili se dokaže da je jatakovao ilegalcima da se ubije na licu mjesta, njegova kuća zapali, a porodica internira. Od porodice imah ostarjelu majku, ženu i dvoje dece. Miko još ne bijaše rođen. Nastade tajac. Šta da radim. Da li rizikovati. Šta je gore – ostati bez glave ili bez obraza. Vlado jeste partizan, možda i komunista, ali je i rođak. Uostalom čovjek je u nevolji. Prelomih. Zazvah ženu: „Vukosava, treba da idem na dalek put pa mi spremi tain za neđelju dana i onu demidžanu od deset litara – napuni pijaće vode.“ Uzeh Vlada, njemu tutnuh u ruke demidžanu, jer je ona teža, a on mlađi, uzeh tain i pođosmo u mrkli mrak. Na ostrvu Bare imam neko imanje i na njemu kolibu – sojenicu, jer to mjesto plavi voda. Imam mali čamac s kojim održavam vezu s tim imanjem, po svakom vremenu. Tada Zeta bijaše s brijega u brijeg. Opasno je preko nje veslati i danju a kamoli noću. Dođosmo do čamca, izljuskasmo vodu, ali tiho, da ko ne čuje. Zavezosmo se pa kako nam bude. S mnogo muke dođosmo do sojenice. Ostavih Vlada, tain i vodu, pa natrag. Iste muke i u povratku. Ali se ne završi kako mišljah, za neđelju dana. Oduži se to na 28 dana. A svaki dan dug kao gladna godina. Nije se čuditi. Svaki dan glava u torbi! I ko zna koliko bi to još trajalo da voda ne poče naglo da opada. Počeše čobani da pregone goveda u Bare. Eto belaja ako otkriju Vlada. Te ja jedne noći opet kod Vlada. Objasnih mu ozbiljnost situacije. ‘Bježi Vlado, kako znaš, jer ako „vlasti saznaju izgoreće i tebe i mene.“’ Te noći prebacih Vlada na vražegrmsku stranu. Tamo mu je ućjevina pa dako ga prihvate. I bi tako.

Kad prognasmo partizane za Bosnu počeše da se vraćaju njihove porodice – nejač, starci, žene i deca. Bijahu krenuli svi za Bosnu, i sa porodicama i sa sermijom, ka' Čarnojević u vakat sa

Srbima u Ugarsku. Od partizana što krenuše za Bosnu formiraše se tri proleterske brigade, a nejač vratiše natrag. Nije bilo drugog izbora. Tada se iz Stogâ, odnosno iz Pive, vratiše dvije tunjevske porodice – jedna je Ilije Radojeva, a druga Radula Milovanova. Doduše, vrati se i treća – Blagoja Golubova, žena i troje sitne dece. Ali ona bijaše nešto dalje od moje kuće, pa o njoj nešto ne razmišljah. Dok su se kretale s partizanima nečesova nikogovina opljačka im sve, utriješe usjeve, poaraše vočke, a Radulu i kuću zapališe. Iline porodica stiže nešto prije. Od Iline porodice dvije prispjele ćerke zadržāše u nikšićkom zatvoru, a troje maloljetne dece dođe kući – na ništa bez ništa. Te ja majci „A nu Đurđa, uzmi jedan bagaš brašna i nešto soli, ponesi onoj đeci Ilijinoj da ne skapaju od gladi.“ To ponovih i još koji put. Slično učinjeh i đeci Radulovoj, ali njima nije trebalo toliko. Oni se nekako snađoše.

Prolazilo je vrijeme. Odoše Talijani. Dođoše Njemci, ali ne bijahu brojni ka' Talijani, ali bijahu nekako suroviji. Dođoše i partizani – organizovaniji, jači. Narod im počē prilaziti ka' četrdeset prve. Četnici nastradaše na Neretvi. Uoči Sutjeske Njemci i Italijani nešto razoružaše, a nešto interniraše. Poslije kapitulacije Italije Njemci u početku bijahu rezervisani i prema četnicima i prema federalistima – zelenašima. Bojahu se anglo-američkog iskrcavanja, pa ne dozvoliše četnicima organizovanje pod zastavom Draže Mihailovića, jer on bijaše i dalje ministar jugoslovenske vlade u Londonu, pa su računali, ako dođe do angloameričkog iskrcavanja, da će četnici prići saveznicima. Kad je prošla opasnost od savezničkog iskrcavanja četnici su mogli imati i svoje jedinice, pod uslovom da budu lojalne Njemcima.

Partizani bijahu mnogo nadmoćniji u odnosu na četnike. Stvoriše veliku slobodnu teritoriju, proglasiše i svoju državu. Četnici ne mogaše nigđe zadržati svoju teritoriju, pa se svi nabiše u gradove, pod zaštitu Njemaca.

Ja ostadoh kod kuće. Mene niko ne dira. Jedino sam, za svaki slučaj, onu puščerinu dobro sakrio. Cestom njemačke kolone prolazahu gotovo svaki dan. Četnici ponekad znali su da prođu preko Tunjeva, a ponekad su znali i da se zadrže, na kratko, doduše. Kad jedne noći, februara ili marta četrdeset četvrte, u gluvo doba noći, začu se ženski glas: „O ujače Jovane, o ujače Jovane.“ Zimsko doba, rano se lijegaše, a noći duge pa se čovjek naspava i prije zore. Moja kuća na osami, blizu Zete, noć tiha. Ja izađoh ispred kuće, kad onaj glas ponovo zazva. Ja se javih, prepoznadoh Milušu Ilinu, ali bijah čuo da je u Kolašinu, kod partizana, pa otkud ona sad tu. Javih se i upitah „Što zoveš?“ Ona reče da se vraća kući, pa pita mogu li da je prevezem peko nabujale Zete. Potvrdih da dolazim. Kad stigoh na drugu obalu, pored Miluše ugledah i dva visoka partizana, ne po činu, jer se u partizanske činove ne razumijem, no po visini. Jedan imaše dva metra. Iako noć, ali se vidaše dosta dobro. Oni utegnuti u nove uniforme, izgleda engleske, naoružani lakim automatima. Poslije rata Miluša mi je rekla da su to bili članovi Izvršnog odbora ZAVNO-a dr Obren Blagojević i ing. Petar Tomanović. Miluša me dočeka riječima – „Ujače“, iako joj nijesam bio pravi ujak, nego dalji rođak njene pokojne majke – „ja neđu tamo nego te molim da ova dva druga prevezeš u tu stranu, provedeš ih bezbjedno kroz selo, i onom putljagom, pored kuline Vukovića, uputiš uza stranu, nemoj slučajno glavnim putem, jer treba da idu po zadatku u Katunsku nahiju.“ Ja joj na to rekoh: „Mrdače (Mrda)“, tako sam je od milošte zvao „hoću i njih i svakoga koga mi ti dovedeš“. Znam ja da je ona bila „organizovana“, kako su oni govorili, ali i pouzdana i u nju sam imao puno povjerenje. Tu se rastadosmo, ona se vrati natrag, provedoh ih kroz selo i ispratih do džade, ali ne putićem koji vodi preko Vitasojevića, nego drugim koji vodi na Bogmiloviće, jer sam u tom selu imao neke pouzdane prijatelje, pa ih na njih uputih i preporučim ih, koji su ih zatim uputili sigurnim putem.

Imalo bi toga i još ponešto da se priča, ali nema potrebe, i ovako se mnogo zapričasmu. Ali isto tako moram nešto da ti povjerim od onoga što mi se poslije oslobođenja događalo.

Dođe oslobođenje. Mene niko ne dira. Počeh da se navikavam na komunističku vlast. Među njima imam dosta prijatelja. Sretamo se ljudski. Sve ide regularno. Tako jednog dana pođem ja u Danilovgrad da nešto kupim. Bijaše pazarni dan i mnogo svijeta. I sretnem ja starog poznanika i starog komunistu, druga Nišu, koji bijaše predsjednik sreza. Lijepo se pozdravismo. Pozva me na kafu, kod sebe, u kancelariju. Povede se srdačan razgovor. U tom će on meni, čini mi se onako blago prijekorno: „Žao mi je Jovane, što u ovom ratu nijesi do kraja izdržao na našoj strani.“ „Hajde Niša, ne šali se“, uzvratih ja. „Nit je kakva šteta što ja nijesam istrajao, niti korist što ti jesi“. Rastasmo se kao prijatelji. Prolazilo je vrijeme. Nailazile su opet brojne teškoće. Jedna od njih je i sukob sa Staljinom. Mnoge komuniste uhapsiše, pa i Nišu. Kad smo se poslije njegovog povratka s Golog otoka ponovo sreli reče mi da se one moje rečenice često sjećao. I zaista čudna ljudska sudbina. Ovaj čovjek je u staroj Jugoslaviji na desetine puta bio zatvaran, kao komunist, a poslije oslobođenja doživio da ponovo bude zatvoren i to od svojih drugova – komunistu.

Vremenom ni meni ne bude sve potaman sa novom vlašću. Ja ponovo hoću da budem opozicionar, a nova vlast mi ne da. Hoće da me učera u brazdu. A ni ja se tako lako ne predajem, no ćeram po svome. Hoću da budem lojalan građanin, ali samostalan, slobodne seljačke profesije, ali mi ne može biti. Formiraše seljačke radne zadruge, pa hoće i mene da učeraju u nju, a ja neću. Ne volim nikakav kolektiv, pa ni zadrugu. Obećavaju razne povoljnosti, a ja im ne vjerujem. Nemam ja ni radne snage za zadrugu. U porodici jedino ja privređujem, a nijesam mlad, već u poodmaklim godinama. Prošlo je vrijeme zadruga, a mi ih u Crnoj Gori nijesmo ni imali. Ne vidim im nikakvu perspektivu.

Uviđeše to i oni relativno brzo ih ukidoše, ali od toga meni ništa bolje. Odrapih mjesec dana prdekane. Zadugo sam se inatio s novom vlašću, ali ne zbog toga što sam tako htio, nego zbog toga što su često eksperimentisali – te sa kafom, te sa pamukom, te sa kozama, te sa otkupom. Nijesu mi se sviđali ni neki spoljnopolitički potezi. Sjećam se, čini mi se da je to bilo negđe pedeset šeste godine kad zaratiše Izrael i Arapi. Izgubiše Arapi i traži se pomoć i od mene. Ne prihvatam tu akciju. „Zašto?“, pitaju me. „Zato što su mi posjekli đeda.“ „Pa nijesu oni nego Turci.“ „Za mene je to isto“, kažem ja, iako znam da Turci i Arapi nijesu isto. I šezdeset sedme ponovo rat između Izraela i Arapa. I opet prikupljanje pomoći za Arape, a ja ne dam. „Zašto, ne?“ pitaju me. A ja im kažem da ne mogu da branim sto miliona Arapa od dva miliona Izraelaca. Pa đe je tu logika? Uostalom, ako budem davao pomoć daću je direktno Izraelcima. „A zašto?“, opet me pitaju. „Zato što, ako je dam Arapima Izraelci će im je oteti. Eto, zašto“, odgovorih ja. Direktno Izraelcima – da se ne muče. Jednostavno pretvarao sam to u sprdnju.“

* * *

Jovan mi je ostao u prijatnom sjećanju još iz perioda rata, a pošto sam odrastao i završio studije često sam se s njim sretao, pa, na neki način, počeo i da se družim. Doživljavao sam ga kao vrlo inteligentna i poštena čovjeka. Znao je da bude i duhovit. Mnogo je ljudi znao, naročito političara. Poznavao je dobro društvene odnose i u savremenosti i u prošlosti, i o tome je rado pričao. Pričao mi je i o posljednjem ratu i o njegovom ratovanju. Bio je pouzdan svjedok. Ako je bio učesnik u nekom događaju zborio je – „Tu sam ti bio živi šedok, očima gledao.“ Na takav iskaz sam se uvijek mogao osloniti. Ako nije bio pravi šedok, govorio je „Tu nijesam bio, priča se da je bilo tako, ali mi

nemoj vjerovati.“ Kad sam počinjao da proučavam četnike, donosio sam mu prve radove na uvid. Dopao mu se moj pristup, pa me pitao „Kako smiješ ovako da pišeš?“ Nijesam razumio pitanje, pa bi on produžio: „Pa ti pišeš istinu, a drugi gotovo svi odreda pišu više propagandno nego tačno“. „Pa ja i hoću istinu. Nauka je to“, odgovorih.

Nekom prilikom vršio sam neku privatnu anketu o motivima nekih ljudi da učestvuju u ratu. Kopkao me motiv njegovog napuštanja partizana, koje je on mnogo cijenio, i njegovo pristupanje Baju Stanišiću. Podsjetio me na neke činjenice koje sam već znao i o kojima sam pisao. On mi je posebno podcrtao da su partizani tada bili u gotovo beznadežnom položaju uz sve nedaće, bez prave međunarodne podrške, a previše sam se oslanjao na neke moje idole iz građanskih redova. Sve iskusni, i ljudi i političari, pa sam im slijepo vjerovao da oni valjda bolje od mene znaju što rade, a kod partizana ostade uglavnom omladina, bez većeg iskustva. A ja tada nijesam dovoljno razmišljao da iza partizana i te mladosti stoji jedna moćna međunarodna organizacija koja se zove Kominternu, i jedna moćna država, koja se zvala Sovjetski Savez, i nijesam znao za Antifašističku koaliciju na čijem čelu stoje ne samo Sovjetski Savez nego i Engleska i moćne Sjedinjene Američke Države sa njihovim ogromnim potencijalima.

A kada sam ga pitao šta je kod njega odlučilo da jednog partizana – gerilca drži na svom imanju čitav mjesec dana, u četničkom osinjaku, u vrijeme kad su četnici bili na vrhuncu moći. Je li razmišljao o posljedicama, i je li svjestan da to spada u najbolje primjere čojstva i junaštva. On je na to samo odmahnuo rukom i kazao naravno da je bio svjestan svih opasnosti, ali to je bila njegova ne samo patriotska nego i ljudska dužnost. Za drugi slučaj, o prevoženju partizanskih funkcionera preko nabujale Zete, u vrijeme njemačke okupacije, što je takođe bio dostojan

---

primjer čojstva i junaštva, nijesam ga pitao, jer tada za to nijesam ni znao. O tome sam saznao tek poslije njegove smrti. Jovan o tome nije nikad nikome pričao, niti se hvalio, niti je pominjao svoje zasluge. Taj slučaj sam saznao od moje sestre, koja je bila svjedok tog događaja.

Eto, takav je bio čovjek Jovan Todorov.